

УДК 340.112

Бар'як А. С., здобувач кафедри теорії держави і права НУ «ОЮА»

Система правових актів як аспект правової системи

Розглянуто аспекти співвідношення системи правових актів та правової системи суспільства. Продемонстровано, що правові акти пронизують усі складові (підсистеми) правової системи, створюючи єдине правове поле для реалізації правової політики.

Ключові слова: системність права, правові акти, система правових актів, правова система.

Рассмотрены аспекты соотношения системы правовых актов и правовой системы общества. Продемонстрировано, что правовые акты пронизывают все составляющие (подсистемы) правовой системы, создавая единое правовое поле для реализации правовой политики.

Ключевые слова: системность права, правовые акты, система правовых актов, правовая система.

The aspects of the correlation between the system of legal acts and legal system of the society have been shown. It is demonstrated that legal acts permeate all parts (subsystems) of the legal system, creating the united legal framework for the implementation of legal policy.

Keywords: law as a system, legal acts, system of legal acts, legal system.

Актуальність. Сучасне правове життя відзначається плюралістичністю, багатоплановістю та складністю своєї організації. Право як багатоаспектне явище отримує своє втілення в безлічі різноманітних правових актів, у діяльності суб'єктів права, держави та її органів, актуалізується у правових відносинах, захищається в судах та твориться у межах законотворчого процесу. Правові акти є одним з невід'ємних елементів правової системи, ключовою характеристикою яких є те, що вони виступають найбільш знаковою, вираженою назовні, об'єктивованою формою буття сучасного права. При цьому крізь призму системи правових актів розкриваються найрізноманітніші аспекти правової реальності: від законотворчості та проблеми ієрархізації нормативного матеріалу до реалізації права в межах діянь індивідуалізованих суб'єктів. Правові акти пронизують правову сферу, концентрують правову матерію, а тому є самостійним особливим зрізом правової реальності.

Саме тому актуальним є питання розгляду правових актів з позицій системного підходу, що актуалізує проблематику співвідношення системи правових актів із іншими проявами системності права, зокрема — правовою системою. Як видається, система правових актів може розглядатися як важливий аспект, тобто певний зріз правової системи, форма її існування та вираження.

Метою статті є виявлення методологічних та теоретичних аспектів співвідношення системи правових актів та правової системи у контексті розгляду їх як частини та цілого. З цих позицій система правових актів постає як аспект правової системи.

Виклад основного матеріалу. При розгляді системи правових актів важливим є застосування системного підходу¹. Як видається, найбільш виваженим підходом буде представлення сукупності правових актів як системи з реляційним концептом,

¹ У попередніх публікаціях нами було аргументовано необхідність застосування параметричної теорії систем для дослідження системи правових актів. Див.: Бар'як А.С. Параметричний підхід до системи правових актів / А. С. Бар'як // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право». — 2013. — № 3. — С. 3—8.

тобто побудованій на певному відношенні. Якщо звернути увагу на те, що правові акти за своєю природою є ієрархічними (оскільки саме в ієрархічності знаходить своє вираження одна з ключових властивостей правових актів — юридична сила), то саме цю характеристику їх відношень можна покласти в основу побудови системи з релятивним концептом.

Ієрархія як властивість системи можна представити як принцип її організації, що характеризує взаємну кореляцію та підпорядкування процесів на різних рівнях системи. При цьому виділяють дві основні форми ієрархії: засновану на жорсткій детермінації та засновану на релятивній детермінації. Жорстка ієрархія означає цілковиту включеність процесів та елементів нижчого рівня у процеси та елементи вищого рівня (різного роду класифікації, наприклад, система біологічних видів). Релятивна ієрархія визначається менш детермінованими та більш ситуативними зв'язками між елементами структури тієї чи іншої системи (наприклад, політична система) [1, с. 84–85].

Система правових актів відповідно до такого розмежування поєднує обидва типи ієрархії. Коли йдеться про нормативно-правові акти як особливу підсистему системи правових актів, то вона побудована за принципом жорсткої ієрархії, тобто усі елементи нижчого рівня включені до елементів вищого рівня. Такий принцип жорсткої ієрархії, зокрема, виражено в принципі верховенства закону, який розуміється як такий порядок організації нормативної структури права, коли вища юридична сила визнається за Конституцією України як Основним Законом, і всі закони та інші нормативно-правові акти приймаються з урахуванням положень Конституції України та не повинні їй суперечити. За принципом верховенства закону формується ієрархічна система правових актів, і він є фундаментальною основою режиму законності. При цьому під ієрархічністю також розуміють принцип побудови системи джерел права в межах правової системи, який зумовлюється змістом та обсягом повноважень суб'єктів правотворчості, що їх приймають, є вираженням різної юридичної сили окремих видів джерел права і пов'язаною з цим встановленою субординацією джерел права в їх цілісній системі [2, с. 9, 96]. Нормативні правові акти включаються до більш широкій сукупності, яку можна іменувати регулятивні правові акти. Регулятивні правові акти об'єднують нормативні, правозастосовні акти, а також акти нормативного тлумачення права. Правозастосування та його результати, оформлені у відповідних актах, так само входять до охарактеризованої вище жорсткої ієрархії, оскільки на них поширюється дія принципу законності (а відповідно — і верховенства закону).

На наш погляд, можна виділити такі критерії ієрархізації правових актів:

1) за типом правових актів: пріоритет мають нормативні правові акти над ненормативними (індивідуальними), які, у свою чергу, мають пріоритет над поведінковими правовими актами (правовими діями та поступками). Між тим один і той самий акт може бути нормативним та ненормативним одночасно. Наприклад, Указ Президента про створення центрального органу виконавчої влади з одночасним призначенням певної особи на посаду його керівника. У цьому акті будуть одночасно міститися як норми, так і індивідуальні приписи;

2) за формою вираження: найвища сила належить письмовим та знаковим правовим актам, нижча — усним, найнижча — конклюдентним. Знакові акти мають пріоритет над усними та конклюдентними, оскільки їх дія прямо витікає з нормативного рішення (наприклад, встановлення знаків дорожнього руху чи світлофору). При цьому

сила конклюдентних правових актів та усних правових актів є дуже близькою, і в залежності від ситуації вона може змінюватися, як і може змінюватися ступінь відповідальності за поведінковий аспект їх реалізації. Наприклад, такий конклюдентний акт як спроба втечі підозрюваного у вчиненні злочину може мати більш серйозні негативні наслідки, ніж, наприклад, усна образа;

3) за сферою дії: пріоритет мають акти загальної дії над актами локальної дії (акти організацій та органів місцевого самоврядування). Акти органів місцевого самоврядування при цьому мають пріоритет над актами організацій, які знаходяться на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

4) за спрямованістю дії: на вершині ієрархії знаходяться міжнародні договори, імплементовані у відповідному порядку, далі – законодавчі акти (які, у свою чергу, також мають власну ієрархію), далі – ординарні нормативно-правові договори; правоінтерпретаційні акти; правозастосовні акти (які у свою чергу ієрархізуються за принципом юридичної сили: рішення суду, рішення органів державної влади; акти посадових осіб);

5) за наявністю волевиявлення: акти-волевиявлення (законодавчі, правозастосовні тощо акти) та акти інформаційного характеру (протокол судового засідання чи слідчих дій).

Таким чином, принцип ієрархічності пронизує усю систему правових актів, а не лише нормативно-правових. При цьому принципового значення поступово набуває розмежування правових та юридичних актів, де під юридичними актами розуміються акти, що походять від державної влади та містять владні приписи.

У той самий час для ненормативних (або, більш широко – нерегулятивних) правових актів не є характерними жорсткі між рівневі зв'язки. З одного боку, уся сукупність нерегулятивних правових актів (включаючи акти реалізації права, правові акти документального типу тощо) існує як окрема підсистема, що має лише опосередковані зв'язки із системою актів регулятивного типу. Так, правореалізаційні акти, поряд із актами документального типу, а також ненормативними інтерпретаційними актами пов'язані із регулятивними актами здебільшого через загальні принципи права, що зумовлює неоднорідність цілісної системи правових актів.

Така неоднорідність, власне, є першим ключовим системним параметром, який характеризує систему правових актів. Неоднорідність характеризує не лише системні зв'язки між регулятивними та нерегулятивними правовими актами, але й природу самих актів. Так, різні правові акти мають різну структуру, різну юридичну силу, час дії, спосіб вираження, процедура прийняття та здійснення.

Співвідношення системи правових актів та правової системи також становить інтерес з огляду на те, що правова система – це єдиний системний прояв права, який за своїм обсягом ширше системи правових актів, повністю включає її.

Між тим, саме поняття правової системи викликає жваві суперечності. Правова система часто розглядається як інституційне поняття, виникнення якого в науці пов'язано не тільки з явищами правової реальності, а й певним якісним станом самої науки, розвитком її методології і понятійного апарату [3, с. 48]. Тому основне значення в генезі даного поняття надається диференціації та інтеграції юридичного знання, комплексного підходу до пізнання правової дійсності [4, с. 132–134]. Актуалізується також питання про структуру інтегративного юридичного знання як передумови і умови появи та розвитку поняття правової системи, про значення в цій

структурі соціології права [5, с. 10].

На наше переконання, гносеологічна цінність поняття правової системи вбачається не стільки в вирішенні спорів про поняття права, а в тому, що воно дозволяє вирішити ряд методологічних питань, встановити механізми впливу права на суспільні відносини та механізми її самоорганізації. Саме в рамках останнього існує і діє систематика правових актів та законодавства. Правова система створює загальні «кліматичні умови» для реалізації системи правових актів, виступає її фундаментальною та субстанціональною основою.

Субстанціональна характеристика правової системи як особливого порядку суспільних відносин вимагає і відповідного підходу до її елементів, що є мінімальними носіями субстанціональної якості правової системи, тобто соціальної якості. Правова якість розглядається як системне утворення, похідне від соціальної якості системи. Не менш значущими є загальносистемні якості правової системи суспільства – такі як «формаційність», «загальнодержавність» і «національно-культурність» тощо.

Під правовою системою також розуміють сукупність внутрішньо узгоджених і взаємопов'язаних юридичних елементів (право, правосвідомість, юридична практика і т.п.), які здійснюють правовий вплив на суспільні відносини, як з боку публічної влади, так і з боку самого суспільства, а також організують правову життя суспільства. До ознак правової системи відносять: гетерогенність, єдність, автономність, залежність від суб'єктів правовідносин, адаптивність (еластичність) та ін. [6, с. 11].

Традиційно структуру правової системи суспільства розглядають як три базових ланки: право, правова ідеологія та юридична практика [7, с. 33]. Відмічені компоненти відрізняються один від одного юридичною природою, питомою вагою, характером впливу на соціальні відносини та іншими показниками. Право є найважливішим компонентом правової системи, але, поряд з ним, важливе значення має і юридична практика, яка пов'язує в єдине ціле нормативно-правові та індивідуально-конкретні приписи, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правові ідеї і прийняті на їх основі рішення тощо, що є вираженням безпосередньої дії права (динамічна складова), тобто формою його життя. У юридичній практиці найбільш значна питома вага судової практики, яка, у свою чергу, є однією з основних складових судово-правової системи як підвиду правової системи в цілому. Поряд із судово-правовою, можна виділити такі види правової системи як заохочувально-правова, правоохоронна та ін. Підхід, при якому правова система суспільства структурується, виходячи з більшої кількості класифікаційних підстав, ніж це має місце в даний час, на наш погляд, більш перспективний для розвитку юридичної доктрини держави. Виділення в структурі правової системи не тільки елементів, але і таких підсистем, як судово-правова, правоохоронна, заохочувально-правова та ін., найбільшою мірою відповідає сучасному рівню розвитку правової системи суспільства. Більше того, саме таке бачення правової системи дозволяє інституціоналізувати в її структурі систему правових актів як самостійного аспекту її буття та оформлення.

Тим часом, система правових актів не є самостійною підсистемою правової системи. Можна стверджувати, слідом за Ю. М. Оборотова, що правова система включає в себе такі підсистеми (блоки): а) нормативна підсистема, яка пов'язана з виділенням системи права, б) інституційна підсистема, яка пов'язана з функціонуванням системи правотворчих і правозастосовних органів; в) статусна підсистема, що представляє систему суб'єктів права; г) комунікативна підсистема, яка виражена в системі правових

зв'язків і правових відносин; д) ідеологічна підсистема, яка утворює систему правових ідей, принципів, праворозуміння, правових категорій, образів права тощо [8, с. 96–105]. Система правових актів поширюється на більшість з цих блоків, в тій чи іншій мірі визначаючи його змістове і функціональне наповнення, за винятком ідеологічної підсистеми. Так, зв'язок системи правових актів та системи права, що представляє нормативну підсистему правової системи, ми вже розкрили вище. У межах інституційної підсистеми правові акти є наріжним каменем, що виражає зовні весь масив діяльності державних і недержавних правотворчих і правозастосовних суб'єктів. У статусному підсистемі правові акти виражені в сукупності правреалізаційних дій суб'єктів права. Комунікативна підсистема правової системи наповнена індивідуальними договірними актами, угодами і пр.

Особливої уваги заслуговує взаємодія правової системи та системи правових актів у динамічному аспекті, на що часто звертається увага в юридичній літературі. Зокрема, процеси глобалізації суттєвим чином вплинули не лише на функціонування національних правових систем, але й на побудову системи правових актів. Так, Р. М. Бірюков констатує трансформацію правотворення і правотворчості, що в умовах глобалізації проявляється у розширенні їх соціальної бази. Все більше суб'єктів беруть активну і безпосередню участь в даних процесах. Трансформація правотворення і правотворчості відбувається також під впливом того, що в правовому полі з'являються нові проблеми, вирішення яких вимагає обов'язкового правового регулювання на національному і наднаціональному рівнях. Це, перш за все, проявляється у вдосконаленні процесуального законодавства [9, с. 292]. Система правових актів, відповідно, усе в більшій мірі розширюється та залучає усе нові форми та типи правових актів.

Відбувається також посилення ролі права в суспільному житті, що в рамках глобалізації проявляється в розширенні сфер правового регулювання. Це продиктовано тим, що і об'єкт, і предмет правового регулювання не тільки ускладнюються, але й поширюються, все нові сфери суспільних відносин потребують правового регулювання. У результаті цього з'являються нові правові норми, нові правові інститути й правові галузі [10, с. 153]. Так, усе більша кількість правових актів починає з'являтися в міграційній, інформаційній сферах правового регулювання, що зумовлює оформлення нових галузей українського права.

Трансформація сучасних правових систем впливає також на зміну концепції джерел права, яка проявляється, з однієї сторони, в появі нових джерел (включення до системи джерел національного права принципів і норм міжнародного права), а з іншої – в зміні значення кожного із них. Так, наприклад, останнім часом зростає роль судового прецеденту, який посилює свою позицію в системі джерел національного права в рамках правових систем, що входять до романо-германського права або тяжіють до нього. У національних правових системах, що входять до системи загального права, також відбуваються зміни, і пов'язані вони з посиленням ролі законодавства, що раніше вважалося неосновним джерелом права. Це призводить до ускладнення системи правових актів, що, своєю чергою, виражається в підвищенні ролі юристів у функціонуванні права, оскільки саме професіоналізм вважається запорукою належної дієвості системи правових актів.

Висновок. Системні аспекти буття правових актів демонструють їх унікальне місце в правовій життя суспільства. Система правових актів пронизує більшість рівнів буття права, виражає його зовнішній вигляд, структурну організацію, дієвість і

ефективність. У системі правових актів знаходить своє відображення реальність права, його безпосередня дія. Правові акти — це відображення життєвості права. Для правової системи правові акти відіграють ключову роль. Головне їх покликання виражається у створенні єдиного правового поля того чи іншого суспільства чи держави, тобто правові акти виступають засобами реалізації правової політики, вираження правових ідей та механізму правового впливу на суспільство та особистість. Саме завдяки такій системоутворюючій функції правові акти вибудовуються в єдиній системі та зумовлюють виникнення цілісного правового поля держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-тут философии РАН ; предс. науч.-ред. совета : В. С. Степин. — М. : Мысль, 2010. — Т. II. — 634 с.
2. Принцип верховенства права : проблеми теорії та практики : монографія : у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] / . — К. : Юрид. думка, 2008. — Книга 1 : Верховенство права як принцип правової системи : проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. — 344 с.
3. Хаустова М. Правова система серед інших узагальнюючих категорій правової науки / М. Хаустова // Вісник Академії правових наук України. — 2010. — № 4 (53). — С. 48—57.
4. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) / А. Х. Саидов. — М. : Норма, 2003. — 448 с.
5. Кухарук Т. В. Правовая система и систематика законодательства : автореф. дисс. канд. юрид. наук ; спец. : 12.00.01 — Теория права и государства ; История права и государства ; История политических и правовых учений / Т. В. Кухарук. — СПб., 1998. — 22 с.
6. Шиянов В. А. Правовая система и правовая жизнь общества: теоретический аспект взаимодействия : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук ; спец. : 12.00.01 - Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве / В. А. Шиянов. — М., 2008. — 26 с.
7. Правова система України: історія, стан та перспективи. У п'яти томах. Том 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. — 728 с.
8. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : моногр. / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. — О. : Фенікс, 2012. — 492 с.
9. Бірюков Р.М. Вплив глобалізаційних процесів на формування правової політики національних держав / Р.М. Бірюков // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 39. — О. : Фенікс, 2012. — С. 290—297.
10. Хаустова М.Г. Поняття правової системи в юридичній науці і практиці / М. Г. Хаустова // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. - Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. - Вип. 66. - С. 152—158.